

ПОШИРЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ ЧИТАНЬ І БЕСІД У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Аналізується система поширення сільськогосподарських знань серед селянства за допомогою читань і бесід, що одержала найбільшого розвитку в умовах дільничної чи громадської агрономії у Чернігівській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, кінець ХІХ – початок ХХ ст., сільськогосподарські знання, читання й бесіди, форми поширення сільськогосподарських знань

Нове "Положення про сільськогосподарську освіту" від 26 травня 1904 року передбачало створення так званих "установлений для распространения сельскохозяйственных знаний" (класи, курси, читання й бесіди, а також "заклади для сприяння сільськогосподарської освіти" (навчально-практичні господарства й навчально-ботанічні сади, музеї, сільськогосподарські бібліотеки тощо). Фінансування подібних установ могло здійснюватися урядом через департамент землеробства, земствами, громадськими організаціями, приватними особами.

Чернігівська губернія займала одне з провідних місць серед губерній Росії за рівнем організації системи позашкільного сільськогосподарської освіти, поступово впроваджуючи й розвиваючи всі його форми: організацію бесід і читань, короткострокових курсів, поширення друкованої літератури, комплекс демонстраційно-показових заходів. Однак, найпоширенішою формою, яка максимально охоплювала населення, була організація читань і бесід.

Перші повідомлення про проведення сільськогосподарських читань у губернії відносяться до 1897–1898 рр., коли в 1898 р. Городнянське земство асигнувало 100 руб на проведення лекцій з бджільництва, а в Новозибківському земстві в 1897 р. постало питання про тематику читань, які організували фахівці з департаменту землеробства. [4, с. 17]. Спочатку подібні читання-бесіди, які проводили переважно урядові фахівці з сільського господарства, що підпорядковувалися департаменту землеробства, мали поодинокий характер, з одного боку, через відсутність належного кадрового складу лекторів, а з іншого – через складність одержання дозволу на проведення читань, оскільки порядок проведення їх був не цілком визначений. Остання проблема була вирішена в 1903 р. з введенням нових правил про організацію сільськогосподарських читань, за якими право на видачу дозволу на проведення читань було дано губернському інспекторові з сільського господарства, на чие ім'я особи або установи, зацікавлені в проведенні читань, повинні були подати клопотання з визначенням часу, місця проведення й складу лекторів із програмою читань [7, с. 88].

Першими земствами, що заснували своїми зборами посади агрономів, були Ніжинське й Остерське – в 1898 р.; в 1899 р. посаду агронома затверджує Городнянське земство, в 1902 р. – Борзнянське й Козелецьке, в 1903 р. Новгород-Сіверське. В 1903 р. за рішенням Чернігівських губернських земських зборів заснована посада губернського агронома при губернській земській управі й з 10 червня 1904 р. на цю посаду запрошений колишній Куп'янський повітовий агроном А.Г. Гаршин. [20, с.433–436].

У 1906 р. агрономічна служба існувала в 10 повітах губернії – в 4 південних повітах (Остерському, Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському), в 5 – центральних (Городнянському, Новгород-Сіверському, Стародубському, Сосницькому, Кролевецькому) і в 1 (Мглинському) – північному повітах губернії [11, с. 138], у губернії діяло 21 сільськогосподарське товариство [12, с. 46].

У поїздах по повітах агрономи земств проводили консультативну роботу, влаштовували приймальні дні для громадян, організували бесіди-читання для селян, у першу чергу членів сільськогосподарських товариств. У січневому номері ЗСЧГ в 1905 р. вийшла стаття А.Г.Гаршина "Об организации народных сельскохозяйственных чтений-бесед на юге России", в якій він подав методичні рекомендації до проведення читань [6, с. 85-104].

Питання проведення читань, їх тематика були предметом обговорення на засідання 1-ої агрономічної наради при губернській управі, що відбулася 12–14 липня 1905 р. Було відзначено, що "читання повинні мати прикладний, практичний характер", "бути пристосовані до місцевих умов" [10, с. 11–12].

З розширенням агрономічної допомоги населенню зростає інтерес селян до подібних читань. Якщо спочатку така просвітницька робота була зустрінена з недовірою, як чергова "панская витівка", то в подальшому в міру одержання практичних результатів від агрономічної допомоги ставлення селян до читань-бесід стало змінюватися. А. Гаршин у звіті про сільськогосподарську економічну діяльність повітових земств Чернігівської губернії у 1906 р. відзначав зростання інтересу селян до бесід-читань, наводячи приклади з Борзнянського повіту (Ічнянське, Смоляжське, Рожнівське сільськогосподарські товариства) [11, с. 146]. У цілому по губернії в умовах роботи повітової земської агрономічної організації проводилося близько 150 читань-бесід на рік, у середньому один агроном проводив близько 15 читань на рік. Так, у 1909 р. в губернії працювало 8 агрономів і було проведено 151 читання, в 1910 р. працювало 10 агрономів, проведено 131 читання, в 1911 р. проведено 175 читань-бесід [19, с. 13, с. 45].

У 1910 р. департамент землеробства виділив Чернігівській губернії 2490 руб. на проведення сільськогосподарських читань. На ці гроші планувалося провести бесіди-читання в Борзнянському повіті в 12 населених пунктах, у Глухівському повіті – в 12 пунктах, у Новгород-Сіверському повіті – в 31 пункті, у Ніжинському – в 16 пунктах і Козелецькому повіті (кількість пунктів не зазначена). Тематика читань

передбачала питання рільництва, льонарства, садівництва, городництва, бджільництва, ткацтва, корзинового виробництва, травосіяння, тваринництва, ветеринарії, організації селянського господарства, ведення хутірського господарства та інші й у конкретних випадках була максимально наближена до місцевих проблем [14, с. 6-7].

Про користь проведення читань свідчить уривок зі статті "Спасское сельскохозяйственное общество в 1910 г.", опублікованої ЗСЧГ: "Після проведених у товаристві читань, бесід і розповідей, а потім після двотижневих курсів, влаштованих для товариства за допомогою земства, господарі-хлібороби почали здійснювати ранню оранку, боронування толоки, орати житню стерню в серпні; в 1910 р. під овес, просо й інші рослини зорали одну десяту своєї житньої зміни; з метою набуття досвіду проводили рядовий посів жита, чимало господарів почали сіяти кормовий буряк, кормову вику й конюшину" [16, с. 151-153].

У 1911 році земства Чернігівської губернії переходять на дільничну форму земської агрономічної організації, до 1912 р. вся губернія була розділена на 59 агрономічних ділянок, впродовж 1911–1912 років здійснювалося заповнення вакансій дільничних агрономів і до кінця 1912 р. працювало 55 дільничних агрономів, 24 з них мали вищу освіту, 31 – середню. Крім агрономів на ділянках працював і нижчий агрономічний персонал: 31 агрономічний староста, 10 інспекторів з садівництва, 2 інструктори з тваринництва й молочного господарства, 8 робітників при агрономах [19, с. 11].

Саме дільнична форма агрономії набула статусу громадської агрономії, максимально наближеної до селянина в питаннях надання агрономічної допомоги, функціонування якої дозволило піднести просвітницьку роботу з поширення сільськогосподарських знань серед селянства на більш високий рівень, забезпечивши систематичність і планомірність її проведення.

Губернський агроном А.Н. Мінін в "Огляді агрономічної діяльності повітових земств в 1912 р.", відзначив, що в губернії проведено 358 читань і 715 бесід в 14 повітах, на читаннях були присутні 21699 чоловік, на бесідах – понад 22000 чоловік [19, с. 38]. Усього читаннями й бесідами було охоплено 513 селищ, що становить 20% населених пунктів губернії [19, с. 40]. Більшість читань (до 80%) проводилися з листопада по лютий, максимум бесід припадав на квітень.

При проведенні читань широко використовувалися наочні приладдя: таблиці, складені А.Г. Гаршиним і видані Чернігівським губернським земством: 20 таблиць на тему "Про обробку ґрунту", 20 – на тему "Про насіння для посіву", таблиці В.Н.Варгіна, видані Пермським губернським земством на теми травосіяння, молочного господарства, вирощування окремих культур (картоплі) й ін. і таблиці проф. Баракова з загального землеробства.

У 1913 р. у цілому по губернії було проведено 488 читань і 984 бесіди. Загальна кількість слухачів за рік становила 52 тисячі чоловік, на кожному читанні в середньому був присутній 71 слухач, на бесіді – 20. Тематика читань була наступною: про обробку ґрунту – 15,2%, про добрива – 14%, про насіння й посів – 31%, про травосіяння – 19%, про луківництво – 3,9%, про тваринництво – 3,9%, про кооперації – 9,3%, на інші теми – 3,4%. [21, с. 120–126].

Кількість читань у Ніжинському повіті склало в 1912 р. – 64 (4158 слухачів) (за даними Мініна 58 читань і 3758 слухачів), в 1913 р. – 93 (6968 слухачів), в 1914 р. – 110 (9429 слухачів). У 1914 р. читання були проведені в 11 волостях повіту, найбільше в Ніжинській волості (31), Талалаївській (13), Вертіївській (11), Мринській і Монастирищенській (по 10). Тематика читань була: рільництво – 50,9%, садівництво – 19,9%, кооперація – 8,8%, луківництво – 7,9%, молочна справа – 7,0%, тваринництво – 6,1%. [23, с. 7–8].

У Борзнянському повіті в 1914 р. проведено 22 читання в 15 селищах, на яких були присутні в середньому по 50–60 слухачів, 124 бесіди [26, с. 4-5]. В Остерському повіті в 1914 р. проведено 18 читань з садівництва у 18 населених пунктах про посадку дерев, про догляд за плодовим садом і про боротьбу зі шкідниками саду [26, с. 5]. У Козелецькому повіті в 1914 р., у першу половину року, до початку війни було проведено 24 читання й 90 бесід, бо "у другу половину року читання зовсім не проводилися у зв'язку з введеним військового положення й нез'ясованістю питання про дозвіл на проведення читань, а також у зв'язку із загальним настроєм, викликаним розпочатою війною" [26, с. 4].

При проведенні читань найчастіше безплатно роздавалися й так звані листки-настанови й брошури, авторами яких були земські або дільничні агрономи й урядові фахівці. Їхній зміст обговорювався на засіданнях агрономічних нарад при губернській земській управі, у випадку схвалення їх рекомендували до роздрукування й поширення серед населення. Для прикладу можна назвати листки Фришева "Про сад", Іванова "Відгодівля й годівля" [13, с. 156], брошури Столярова "Як вигідніше влаштувати зміни в господарстві", Л'Етьєна "Кормові трави", "Коренеплоди й бульбоплоди", Філіпова "Що селяни можуть довідатися від агронома", [16, с. 212], А. Гаршина "Про насіння для посіву й бур'янистих трав", "Для чого орють землю і яка повинна бути її обробка для озимого й ярового хлібів на землях чорноземних і суглинистих", Е.Ф. Гарлицького "Для чого сіяють люпин і яка від нього користь" [9, додаток]. Так, у 1913 р. губернським земством було розіслано в повіті 75 тисяч екземплярів листків і брошур [21, с. 124].

З початком війни в агрономічній роботі, у тому числі й у просвітницькій, спостерігається спад у зв'язку з тим, що багато агрономів були призвані у діючу армію, агрономам, особливо із другої половини 1915 р., довелося займатися іншими проблемами – брати участь у заготівлях сільгосппродукції для діючої армії (заготівлі зерна, поставках худоби, продовольства), організації надання допомоги в посівних і збиральних роботах родинам осіб, мобілізованих в армію, більше доводилося займатися своєчасним ремонтом сільськогосподарського обладнання, закупівлею насіння, добрив [17, с. 2–5].

51 сесія Чернігівських губернських земських зборів, що відбулася з 1 по 11 лютого 1916 р. вирішила створити при губернській управі особливий відділ з народної освіти й при ньому бюро з позашкільної освіти [25, с. 5–9]. Читання сільськогосподарської спрямованості ставали одним з напрямків загальної системи позашкільної освіти. [27, с. 4].

Таким чином, у Чернігівській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. урядовим фахівцям, підвідомчими департаменту землеробства, і більшою мірою земським агрономічним службам – губернської й повітовим, вдалося сформуванню систему поширення сільськогосподарських знань серед селянства за допомогою читань і бесід, що одержала найбільшого розвитку в умовах дільничної чи громадської агрономії. При проведенні читань і бесід широко використався наочний метод, при подачі матеріалу враховувався рівень освітньої підготовки населення й забезпечувалася доступність його розуміння звичайним селянином., тематика занять була максимально прив'язана до місцевих умов і проблем.

Використані джерела

1. Агрономические мероприятия в Черниговской губернии в 1913 году // Селянин, 1914. – № 5-6.
2. Агрономические чтения в Нежинском уезде (по отчету за 1914 год) // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 42. – С. 7-8,
3. Внешкольное распространение сельскохозяйственных знаний в Козелецком уезде в 1914 г. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 47.
4. Гарлицкий Э. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии за девятилетие с 1895 по 1903 год / Э.Гарлицкий. – Чернигов, 1906. – 102 с.
5. Гаршин А. Об организации народных сельскохозяйственных чтений-бесед на юге России / А. Гаршин // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 1. – с. 85–104.
6. Гаршин А. Об организации народных сельскохозяйственных чтений-бесед на юге России / А. Гаршин // ЗСЧГ. – 1905. – № 1.
7. Гаршин А.Г. Отчет о деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным экономическим мероприятиям в 1906 г. / А. Гаршин // ЗСЧГ. – 1907. – № 11.
8. Гаршин А.Г. Отчет о деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным экономическим мероприятиям за 1908 год / А. Гаршин. – Чернигов: Типография губернского земства, 1911. – 135 с.
9. Журналы губернского агрономического совещания 9-12 декабря 1915 года. – Чернигов, 1916. – 210 с., приложение.
10. Журналы заседаний 1-го агрономического совещания при Черниговской губернской земской управе 12-14 июля 1905 года. – Чернигов: Типография губернского земства, 1905. – 28 с.
11. ЗСЧГ. – 1907. – № 11.
12. ЗСЧГ. – 1908. – № 2.
13. ЗСЧГ. – 1909. – № 1.
14. ЗСЧГ. – 1910. – № 5.
15. ЗСЧГ. – 1910. – № 5.
16. ЗСЧГ. – 1911. – № 12.
17. Курочкин В. Агрономическое совещание в Борзне // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 41. – С. 2–5
18. Мещерский И.И. Новое Положение о сельскохозяйственном образовании его применение / И.И. Мещерский. – СПб.: Типография В.Ф.Киришбаума, д. М-ва Финансов, на Дворц. пл., 1905. – 189 с.
19. Минин А.Н. Обзор агрономической деятельности уездных земств Черниговской губернии за 1912 г. / А.Н.Минин. – Нежин, 1914. – 124 с.
20. Отчет о деятельности Черниговского губернского земского агронома с 10 июня 1904 г. по 1 января 1905 г. // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1904 г. – Чернигов: Типография губернского земства, 1905. – 468 с.
21. Селянин. – 1914. – № 5–6.
22. Спасское сельскохозяйственное общество в 1910 г. // ЗСЧГ. – 1911. – № 5.
23. Черниговская земская неделя, 1915 р., № 42.
24. Черниговская земская неделя, 1915 р., № 47.
25. Черниговская земская неделя. – 1916. – № 7.
26. Черниговская земская неделя. – 1916. – № 2.
27. Черниговская земская неделя. – 1916. – № 27.

Terletska U.

THE DISSEMINATION OF AGRICULTURAL KNOWLEDGE VIA READINGS AND DISCUSSIONS IN CHERNIHIV PROVINCE IN LATE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

The system of dissemination of agricultural knowledge among peasantry via readings and discussions which was highly developed in the conditions of precinct or public agronomy in Chernihiv huberniya in late XIX – beginning of the XX century has been analyzed.

Key words: *Chernihiv huberniya, late XIX – the beginning of the XX century, agricultural knowledge, readings and discussions, forms of dissemination of agricultural knowledge.*

Стаття надійшла до редакції 17.06.13